

MAKK FERENC

Etelköz – Mezopotámia

A magyar őstörténet legvitatottabb kérdései közé tartozik az egyes őshazák (tulajdonképpen az ősi szállásterületek) lokalizálása és időrendjük meghatározása. Tanulmányomban Etelköz (a Kárpát-medence előtti utolsó magyar őshaza) földrajzi elhelyezéseinek problémájával kívánok foglalkozni. A korábbi – igen sok variációt tartalmazó – szakvélemények teljes felsorolásától és részletes ismertetésétől eltekinthetek, mivel ezek a nézetek csoportosítva és behatóan ismertetve több modern összefoglalásban megtalálhatók.¹ Etelközről és vele összefüggésben Levediáról 1983-ban tudományos konferenciát is rendeztek, amelynek kibővített anyaga 1985-ben napvilágot látott.² A kötet tanulmányainak áttekintése bárkit meggyőzhet arról, hogy a különböző szerzők álláspontjai meglehetősen távol állnak egymástól Etelköz földrajzi fekvésének ügyében. Nem változott a helyzet, s úgy látom, hogy az etelközi őshaza geográfiai lokalizálása nem jutott közelebb a megoldáshoz az utóbbi időben sem. Ez világosan kiderül azon rövid – teljességre nem törekvő – összeállításból, amely a magyar kutatók 1986 és 2000 között Etelköz földrajzi elhelyezkedéséről vallott nézeteit tartalmazza.

- VÉKONY GÁBOR (1986): a Volga és a Dnyeper folyók közé,
BARTHA ANTAL (1988): az Al-Duna és a Don folyók közé,
FODOR ISTVÁN (1994): az Al-Duna és a Dnyeper folyók közé,
JUHÁSZ DEZSŐ (1996): a Dnyeszter folyó két felső ága (a Reut és a Dnyeszter) közé,
RÓNA-TAS ANDRÁS (1997): a Duna és a Dnyeper folyók közé,

¹ KRISTÓ GY.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp. 1980. 116–118.; BARTHA A.: A magyar nép őstörténete. Bp. 1988. (továbbiakban: BARTHA 1988.) 325–340.; JUHÁSZ D.: Az ősmagyar kor tájnevei a magyar tájnevek rendszerében. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 1996/2. sz. (továbbiakban: JUHÁSZ 1996.) 176–178.; TÓTH S.: Levediától a Kárpát-medencéig. Szeged 1998. (továbbiakban: TÓTH 1998.) 43–60.

² Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 172. sz. Bp. 1985. (továbbiakban: MNYTK). Ebben olvashatók GYÖRFFY GY., BENKŐ L., HARMATTA J., KIRÁLY P. és LIGETI L. írásai. Ld. Még VÉKONY G.: Levedia meg Atel és Kuzu. Magyar Nyelv (72) 1986. (továbbiakban: VÉKONY 1986.) 41–53.

- KRISTÓ GYULA (1998): a Duna és a Prút, illetve a Dnyeszter és a Prút folyók közé,
 TÓTH SÁNDOR (1998): az Al-Duna és a Don folyók közé,
 BÓNA ISTVÁN (2000): az Al-Duna és a Dnyeper folyók közé helyezi el az etelközi magyar szállásterületet.³

Etelköz lokalizálását alapvetően két dolog nehezíti meg: 1/ kevés számú írott forrás áll rendelkezésre; 2/ e kútfők adatai eltérően értelmezhetők, és egymásnak is ellentmondanak.

Az etelközi őshaza geográfiai elhelyezéséhez két írott forrásra építettek mindeddig a kutatók. Az egyik forrást a muszlim kútfők egy csoportja, az ún. Dzsajháni-féle hagyomány, a másik forrást VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos bizánci császár munkája képezi, amely a *De administrando imperio* (A birodalom kormányzása) címet viseli.⁴

A Dzsajháni-hagyományban a 870–880-as évek fordulójára vonatkozóan a magyarok lakhelyéről a következőket találjuk: „Egyik határuk a Rum-tengert [ti. a Fekete-tengert] éri, amelybe két folyó ömlik... Lakóhelyeik a két folyó között vannak.” Majd később az alábbi szöveg olvasható: „A két folyó közül az egyiket Atilnak, a másikat Dunának hívják.”⁵ Azaz a magyarok a Duna és az Atil (Etil~Etel) között laknak.

A fő kérdés itt az, hogy az Atil mint folyónév, melyik nagy folyót jelenti. A kutatók szerint a Volga, a Don és a Dnyeper jöhet szóba. Ebből következően az egyes szakemberek a magyarság etelközi szállásterületének keleti határát e három folyó valamelyikében jelölik meg.⁶

³ VÉKONY 1986. 50.; BARTHA 1988. 332.; FODOR I.: A magyar őstörténet vázlata. Miskolc 1994. 109.; JUHÁSZ 1996. 177.; RÓNA-TAS A.: A honfoglaló magyar nép. Bp. 1997.² (továbbiakban: RÓNA-TAS 1997.) 257.; KRISTÓ GY.: Levedia és Etelköz. Magyar Nyelv (94) 1998. (továbbiakban: KRISTÓ 1998.) 156.; TÓTH 1998. 57.; BÓNA I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. Bp. 2000. 16.

⁴ A Dzsajháni-hagyomány vonatkozó részeinek magyar fordítását RÓNA-TAS A. művéből vettük át (RÓNA-TAS 1997. 228.). A tudós császár művére ld. MORAVCSIK GY.: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. (továbbiakban: DAI). A DAI görög szövegének fordítását ezen kiadás alapján idézzük az oldalszámok jelzésével.

⁵ A fordításhoz ld. még KRISTÓ GY. (szerk.) A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged 1995. 33., 36–37. (ZIMONYI I. fordítása.)

⁶ Ld. például GYÖRFFY GY.: Levedia és Etelköz kérdéséhez. MNYTK (továbbiakban: GYÖRFFY 1985.) 6.; VÉKONY 1986. 48.; TÓTH 1998. 55.; LIGETI L.: Levedia és Etelköz. MNYTK (továbbiakban: LIGETI 1985.) 73.; RÓNA-TAS 1997. 228.

A DAI több helyen is utal arra, hogy a kárpát-medencei honfoglalása előtt a magyarság mely vidéken lakott. Ezen utalások közül különösen három passzus jelentős. Ezeket idézem most.

– „A másik rész [ti. a magyarok másik része] pedig vajdájukkal és vezérükkel, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelköz [Etelköz-MF] nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik.”⁷

– „A besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök [magyarok] laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók a következők: első folyó az úgynevezett Varuch [Dnyeper–MF], a második folyó az úgynevezett Bug, a harmadik folyó az úgynevezett Trullosz [Dnyeszter–MF], a negyedik folyó az úgynevezett Prút, ötödik folyó az úgynevezett Szeret.”⁸

– „Azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevével Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják.”⁹

Mielőtt ezen idézetek révén a magyarok szállásföldjének geográfiai meghatározásának kérdéseit venném elő, feltétlenül illik leszögezni, hogy az Etelköz elnevezés csakis a DAI-ban fordul elő, más forrásban nem használatos. A bizánci császár művének idézetei alapján Etelköz lokalizálásának két fő problémája van.

1/ A DAI e három helyéből is kitészik, hogy Konstantinos a magyarok 895 előtti lakhelyét és a besenyők 950 körüli szállásföldjét összekapcsolja, és egymással igyekszik meghatározni. Egyébként számos más helyen is megteszi ezt.¹⁰ Éppen ezért szükséges idézni azt a DAI-részt, ahol a császár viszonylag pontosan megadja a Fekete-tengertől északra elterülő Besenyőország (Patzinakia) nyugati és keleti határát.

„A Duna folyó alsó folyásától kezdve Drisztrával [ti. Szilisztra városával–MF] átellenben terül el Besenyőország, s szállásuk kiterjed egészen Sarkelig, a kazárok [Don folyónál levő – MF] erődjéig.”¹¹

A kutatás ennek alapján a besenyők 950 körüli hazájának nyugati és keleti határát a Duna és a Don folyókban határozta meg.¹² Ebből a tényből kiindulva a szakemberek Etelköz elhelyezkedését illetően kétféle álláspontot alakítottak ki.

⁷ DAI 171–173.

⁸ DAI 175.

⁹ DAI 177. – Nyilvánvaló, hogy az Ἐτελ καὶ Κουζοῦ az Ἀτελοῦζου (Etelköz) romlott változata (ld. például JUHÁSZ 1996. 173. 3. jegyz.).

¹⁰ Ld. például DAI 57., 167., 171., 175.

¹¹ DAI 183.

¹² Ld. például GYÖRFFY GY.: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. Történelmi Szemle (14) 1971. 284., 287.; RÓNA-TAS 1997. 196–197.

a/ Azok, akik elfogadják a muszlim forrásban szereplő Atil azonosítását a Don folyóval, azt vallják, hogy 895 előtt a magyarok lakhelye, Etelköz a Duna és a Don közti területet foglalta magában.¹³

b/ Azok, akik a Dzsajháni-hagyomány Atil folyóját a Dnyeperrel azonosítják, úgy vélik: a magyar Etelköz a Duna és a Don közötti teljes besenyő szállásföld azon nyugati részét jelenti, amely az Al-Duna és a Dnyeper között terült el, s amelynek öt folyóját a közelebbi meghatározás céljából a DAI a Dnyeper, a Bug, a Dnyeszter, a Prút és a Szeret folyókban adja meg.¹⁴

2/ A másik fő probléma a DAI-ban szereplő Atekküü összetett szó első része, az Atel (Etel~Etil) értelmezésével kapcsolatos. Kétféle lehetőséget vetett fel a kutatás ezen nyelvészeti probléma vizsgálata során.

a/ Az Atel török szó önállóan folyónév, azaz egy konkrét folyó tulajdonneve, s az ősmagyar tájnévadás gyakorlatának megfelelően a Küzü = finnugor 'köz' jelentésű szóval összetéve olyan folyóközt jelöl, amelyben az Atel (Etel) név az egymásba folyó két (egy nagyobb és egy kisebb) folyóvíz közül a kisebb víznek a neve, hiszen a nagyobb folyó környékén egy-egy meghatározott vidék jelölésére a kisebb folyóvíz neve az alkalmas. Azaz e felfogás szerint az ősmagyar eredetű Etelköz a Bodrogeköz, Csallóköz, Muraköz, Vágköz, illetve Temesköz típusú névadás körébe tartozik.¹⁵ Ennek alapján a kutatók a Duna és a Don határolta területen keresték azokat a kisebb folyókat, amelyek nagyobb folyókba ömlenek, és viselték vagy viselhették az Atel~Etel tulajdonnevet. Több variáció is adódott, ugyanis az Atel-t tekintették pl. a Dnyeszter, a Bug, a Prút és a Reut folyó tulajdonnévének.¹⁶

b/ A másik nézet szerint az Atel (Etel) mint török eredetű közfőnév (atel~etel) 'víz', 'folyó', 'folyóvíz' jelentéssel bírt, s ily módon az Atekküü~Etelköz szóösszetétel tulajdonképpen 'Folyóköz', 'Vízköz' értelmű. Az ősmagyar tájnévadás ismerte ezt az elnevezési gyakorlatot is, ezt bizonyítják az ősmagyar tájnévi analógiák, mindenképp a négy történeti Vízköz tájnév, valamint a Sárköz, Jóköz (= Folyóköz) és Tóköz

¹³ Ld. például GYÖRFFY 1985. 6.; CZEGLÉDY K.: Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1985. 122.; BARTHA 1988. 332.; TÓTH 1998. 55–57.

¹⁴ Így például RÓNA-TAS 1997. 197., 228.

¹⁵ BENKŐ L.: A magyarság honfoglalás előtti történetéhez Léved és Etelköz kapcsán. MNYTK (továbbiakban: BENKŐ 1985.) 23–25.; JUHÁSZ 1996. 176–177.; ZIMONYI I.: Etelköz. Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: KRISTÓ GY. Bp. 1994. (továbbiakban: ZIMONYI 1994.) 203–204.

¹⁶ Ehhez ld. BENKŐ 1985. 28–29.; JUHÁSZ 1996. 177.; KRISTÓ 1998. 156.

földrajzi elnevezések.¹⁷ Itt viszont az a kérdés vetődik fel, hogy ez az eléggé általános jellegű földrajzi név konkrétan mely folyók által közrefogott táj, vidék megjelölésére szolgált. Természetesen ezen névadási gyakorlat alapján is több variáció nyert megfogalmazást. Így felvetődött a Don és a Duna köze, a Dnyeper és a Don köze, a Volga és a Don köze, illetve a DAI-ban szereplő öt folyó köze, tehát az Al-Duna (< Szeret) és a Dnyeper által határolt terület.¹⁸

Sajátos, kompromisszumos ötletet mondott el egy előadásában (amelyet azután magánlevelében megerősített) BERTA ÁRPÁD. Eszerint „az Ätel jelentése egyaránt lehet közszoí 'folyó', vagy valamilyen tulajdonnév 'Don(?)', horribile dictu 'Volga(?)', s a második tag köz 'forrás'.” Ily módon pedig, az Ätelküzü jelentése lehet a 'folyó forrása, forrásvidéke', vagy a 'Don(?) stb.) forrása/forrásvidéke’.¹⁹ Úgy látom, hogy egyelőre ez az érdekes ötlet sem visz a probléma megoldásának közelébe.

A jelenlegi, meglehetősen tarka és kusza helyzet felvázolása után egy olyan új forrásadatra szeretném felhívni a magyar szakemberek figyelmét, amelyet a külföldi szakirodalomban szoros kapcsolatba hoztak az Etelköz névvel, valamint Etelköz földrajzi elhelyezkedésével. Végül kifejttem saját véleményemet ezen új adatról és annak értékeléséről.

A kérdéses adat az ún. Escorial-Taktikonban, másként az OIKONOMIDÈS-féle Taktikonban szerepel. A forrást N. A. OIKONOMIDÈS görög bizantinológus fedezte fel a spanyolországi Escorial Könyvtár egyik kiadatlan kéziratában. A XI. századi kódex görög nyelvű Taktikonjának eredeti címe nincs. Maga a mű 971 és 975 között íródott. OIKONOMIDÈS a Taktikonról először 1961-ben számolt be, 1965-ben tette közzé a munkáról készült, máig alapvető fontosságú tanulmányát,²⁰ majd 1972-ben publikálta a Taktikon szövegét francia fordítás, bevezetés és igen részletes magyarázó kommentáryanag kíséretében.²¹ A mintaszerű kritikai kiadás után nagy lendületet vett a nemzetközi tudományosságban szenzációnak számító bizánci forrás tanulmányo-

¹⁷ A nyelvészeti jelenségre ld. BENKŐ 1985. 9., 23.; JUHÁSZ 1986. 176.; ZIMONYI 1994. 203–204. Ehhez ld. még KÓSA L.–FILEP A.: A magyar nép táji–történeti tagolódása. Bp. 1978. 128., 164., 188., 189., 194.

¹⁸ GYÖRFFY 1985. 5–6.; HARMATTA 1985. 45.; LIGETI 1985. 70–71.

¹⁹ A 2000. október 26-i keltezésű és hozzám intézett levelére való hivatkozás BERTA Á. hozzájárulásával történt.

²⁰ N. A. OIKONOMIDÈS: Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe–XIe siècles: la Mésopotamie de l'Occident. Revue des Études Sud-Est Européennes (3) 1965/1–2. sz. (továbbiakban: OIKONOMIDÈS 1965.) 57–79.

²¹ N. OIKONOMIDÈS: Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris 1972. (továbbiakban: OIKONOMIDÈS 1972.) 255–277., 279–400.

zása.²² Sajnos mind ez ideig a magyar kutatók nem vettek tudomást e nagy jelentőségű bizánci kútfőről. A Taktikon vizsgálatában máig meghatározó fontosságú OIKONOMIDÈS véleménye,²³ ezért a következőkben mindenekelőtt az ő nézetét foglalom össze.

A Taktikon a X. századi nagy – keleti és nyugati – hódítások utáni reformok nyomán kialakult új birodalmi adminisztrációs rendszerről ad hiteles, megbízható képet. Ennek lényegét Bizánc új provinciális katonai igazgatása alkotja.

A katonai közigazgatási (területi) egységek két csoportba tartoznak. Az egyik csoportot hét dukátus és katepanátus alkotja, amelyeknek élén a duxok, illetve a katepanók állnak; a másik csoportot a stratégiák képezik, amelyeket stratégosok vezetnek. A hét dukátus, illetve katepanátus új szervezés eredménye, és mindegyikük a birodalmi határok mentén helyezkedik el a katonai védelem erősítése céljából. A stratégiák közül tizenegy a birodalom belső tartományaiban található, viszont több mint hetven stratégia a határok mentén fekszik, és mindegyik új szervezés nyomán jött létre. A stratégiák mint alacsonyabb rangú egységek gyakran a dukátusok és a katepanátusok alá tartoznak.

Témánk szempontjából fontos az, hogy mind a dukátusok, illetve katepanátusok között (ld. Mezopotámia duxa és Mezopotámia katepanója), mind pedig a stratégiák között (ld. Mezopotámia stratégosa és Nyugat-Mezopotámia – Μεσοποταμία τῆς Δυσέως – stratégosa) kétszer fordul elő a *Mezopotámia* elnevezés.²⁴

Mivel a dux és a katepano funkciója teljesen azonos, ezért a két tisztség egyazon tartományban nem fordulhat elő, ily módon viszont két Mezopotámiát kell feltételezni. Az egyik, a Mezopotámia dukátusa a Közép-Keleten van, s ezt a bizánciak 899 és 901 között szervezték meg az Euphrátés folyó mentén, a másik az előbbtől külön létező Mezopotámia katepanátusa, amelynek lokalizálása a két Mezopotámia nevű

²² A gazdag nemzetközi szakirodalomból – további munkákra való hivatkozással és a különböző nézetek ismertetésével – ld. V. ТЪРКОВА–ЗАЙМОВА: L'administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe–XIe s.) (Tentative d'une mise au point). Études Balkaniques (3) 1973. (továbbiakban: ТЪРКОВА–ЗАЙМОВА 1973.) 90–112.; N. OIKONOMIDÈS: L'organisation de la frontière orientale de Byzance au Xe–XIe siècles et le Taktikon de P'Escorial. Actes du XIVe Congrès international des Études Byzantines I. București 1974. 285–302.; V. ТЪРКОВА–ЗАЙМОВА: Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les États. Variorum Reprints. London 1979. 113–118.; И. БОЖИЛОВ: Анонимът на Хазе. България и Византия на Долни Дунав в края на X век. София 1979. (továbbiakban: БОЖИЛОВ 1979.) 119–125., 185–196.; V. ТЪРКОВА–ЗАЙМОВА: L'administration byzantine au Bas-Danube (fin du Xe–XIe s.). Byzantinoslavica (54) 1993. 95–101.; T. ВАСИЛЕВСКИ: България и Византия в IX–XV. век. София 1997. 100–105.

²³ OIKONOMIDÈS 1965.; OIKONOMIDÈS 1972. 255–261., 354–363.

²⁴ OIKONOMIDÈS 1972. 263., 265., 269.

stratégia elhelyezésétől függ. Azonos földrajzi elnevezések esetén a stratégiák mint alacsonyabb rendű igazgatási egységek a megegyező nevű dukátusok, illetve katepanátusok alá tartoztak a korabeli gyakorlat szerint. Ebből következően a Keleten levő Mezopotámia dukátusnak részét képezte a Mezopotámia nevű stratégia, s a Nyugat-Mezopotámia (Μεσοποταμία τής Δυσέως)²⁵ néven szereplő stratégia viszont a Mezopotámia nevű katepanátushoz tartozott.

A kérdés ezek után az, hogy hol feküdt Nyugat-Mezopotámia stratégia? Mezopotámia katepanátusa nyilván ugyanazon a vidéken helyezkedett el.

OIKONOMIDÉS Nyugat-Mezopotámia földrajzi lokalizálásához a következő szempontokat és argumentumokat vette figyelembe analógiát állítva fel a keleti Mezopotámia és Nyugat-Mezopotámia között.

1/ A korabeli forrásokban nagyon világosan megkülönböztetik Bizánc keleti és nyugati tartományait, s így Nyugat-Mezopotámiát a birodalom nyugati részére kell tenni.

2/ Nyugat-Mezopotámia új közigazgatási egység volt, ezért a többi új katonai parancsnoksághoz hasonlóan határ menti területen feküdt.

3/ A Mezopotámia név folyók közti területet jelent a klasszikus és bizánci görög nyelvben egyaránt. Ezt bizonyítja egyrészt a Közép-Keleten fekvő régi Mezopotámia, amely az Euphratés és a Tigris között helyezkedett el, másrészt ezt bizonyítja a bizánciak által 899–901 között létrehozott Mezopotámia stratégia is, amely a régi Mezopotámiától északra, az Euphratés mellett ugyancsak két folyó közti vidéken szerveződött meg. Ebből következően Nyugat-Mezopotámia is folyók (illetve két folyó) közti területen jött létre.

4/ Miként a keleti Mezopotámia is egy híres és jelentős nagy folyó, az Euphratés közelében alakult ki a Bizánci Birodalom végvidékén, ugyanúgy Nyugat-Mezopotámiát is egy – hasonlóan híres és jelentős – nagy folyó vidékén szervezték meg, s ez a folyó a birodalom nyugati felében csak a Duna lehetett.

5/ A keleti bizánci Mezopotámia, mint dukátus és mint stratégia a régi klasszikus Mezopotámia szomszédságában került felállításra (a névhasználatnak ez a mozzanat különösen fontos indítéka), ugyanúgy Nyugat-Mezopotámiának is olyan helyen kellett megszerveződnie, amelynek szomszédságában már létezett korábban egy Mezopotámia nevű terület a Duna mellékén. A görög tudós ezt a területet a DAI alapján Etelközben találta meg, amely szerinte az Al-Duna és a Dnyeper folyók határolta területen (az

²⁵ OIKONOMIDÉS 1972. 269.

öt folyó vidékén) feküdt. OIKONOMIDÈS azt vallja: a magyar Atelküzü~Etelköz elnevezés a görög Mezopotámia pontos megfelelője, s így jelentése: Folyóköz, illetve folyók közti terület. Az Etelköz elnevezést Bizáncban jól ismerték nemcsak 950 táján, hanem 971-ben is, amikor Bulgária bukása után az északkeleti bolgár területek egy részén megszervezték Nyugat-Mezopotámiát.²⁶

6/ A keleti bizánci Mezopotámia tartomány elnevezése egyúttal a régi – területileg sokkal nagyobb kiterjedésű – Mezopotámia iránti görög igény bejelentése volt; ennek párhuzamaként a Nyugat-Mezopotámia név használata az Etelköz nevű öt folyó közti terület felé irányuló bizánci expanziós szándék jelzésének is tekinthető.

Mindezek alapján OIKONOMIDÈS Nyugat-Mezopotámiát – mint katepanátust és mint stratégiát – az Al-Duna vidékére, a Duna és a tengerpart közti részekre lokalizálta, lényegében a mai Dobrudzsa területére (az Al-Duna, a tengerpart és a Carasu folyó által közrezárt vidékre) azzal a kiegészítéssel, hogy az új szervezésű bizánci tartomány átterjedt a Duna bal parti sávjára is. A 971-ben északkeleti bolgár területeken felállított Nyugat-Mezopotámia Sámuel bolgár fejedelem terjeszkedése nyomán a 976 utáni időben megszűnt, helyére 1000 táján a területet ismét elfoglaló bizánciak a Paristrion provinciát hozták létre az Al-Dunától délre.

A nemzetközi szakirodalomban gyakorlatilag általánosan elfogadásra talált OIKONOMIDÈS koncepciója az Al-Duna menti Nyugat-Mezopotámia létezését illetően. Nézeteltérések mindössze a tartomány pontos területi kiterjedésére, valamint Nyugat-Mezopotámia katepanátusa és stratégiája viszonyára vonatkozólag vannak.²⁷

OIKONOMIDÈS eredeti és szellemes véleményéhez magyar nézőpontból a következő megjegyzéseket fűzhetem.

1/ Vitán felülinek látszik az, hogy – ha a 970-es években nagyon rövid időtartamra is – létezett a Duna-delta szűkebb-tágabb körzetében egy bizánci Nyugat-Mezopotámia nevű tartomány, amely a keleti Mezopotámiához hasonlóan egyszerre volt katepanátus és stratégia.

2/ Szerfelett problematikusnak tűnik azonban a görög (Nyugat) Mezopotámia név sajátos előzményének felfogni a magyar Atelküzü–Etelköz elnevezést.²⁸ Azt a szembeötlő problémát, hogy a bizánci Nyugat-Mezopotámia és a hagyományosan

²⁶ Megemlítendő: OIKONOMIDÈS azt a gondolatot, miszerint az Etelköz és Mezopotámia szavak jelentése megegyezhet, a szakirodalomból vette (OIKONOMIDÈS 1965. 69. 42. jegyz.).

²⁷ Ehhez ld. a 22. jegyz. anyagát a további irodalommal együtt.

²⁸ Etelköz és Nyugat-Mezopotámia fogalmának összekapcsolása a külföldi szakirodalomban is vitatott (ld. például TÁPKOVA-ZAIMOVA 1973. 96.; BOZSILOV 1979. 195.).

feltételezett magyar Atelküzü–Etelköz földrajzilag nem esik egybe, talán fel lehet oldani azzal a megfigyeléssel, hogy a Keleten levő bizánci Mezopotámia sem felel meg a történetileg klasszikus Mezopotámia (Euphratés és Tigris közti) területének.

3/ Mivel teljesen bizonytalan az, hogy 971-ben a Duna bal partjától északra meddig terjedt a bizánci hódítás határa, annak van nagyobb valószínűsége, hogy Nyugat-Mezopotámia alapvetően Duna jobb parti képződmény volt, míg a magyar Atelküzü–Etelköz déli irányban egészen biztosan nem érte el a Duna bal partját.

4/ Az elmélet legsúlyosabb nehézségét nyelvi megfontolás képezi. OIKONOMIDÈS véleménye ugyanis feltételezi azt, hogy Bizáncban görög névvel ellátott *élő* földrajzi névként ismerték 971-ben a magyar Atelküzü–Etelköz elnevezést (vagy fordítva: a magyar Atelküzü–Etelköz tájnév lenne egy görög nyelvű Mezopotámia magyar fordítása). Mivel ezzel kapcsolatban semmiféle további nyelvi tény nem áll rendelkezésre, ezt a hipotézist kétségesnek kell tekinteni. Ha mégis OIKONOMIDÈS nézete jelentené az igazságot, hogy ti. a görög (Nyugat-) Mezopotámia név és a magyar Atelküzü–Etelköz elnevezés között genetikus kapcsolat van, abban az esetben joggal lenne állítható az is, hogy az Atelküzü–Etelköz elnevezés eredeti jelentése, 'Folyóköz', 'Vízköz' volt, azaz az Etelköz tájnévben az etel szó 'folyó', 'víz', 'folyóvíz' értelemben közfőnévként szerepel.²⁹

²⁹ Feltétlenül érdemes utalni arra, hogy bizánci forrásokban a Duna és a Dnyeszter közötti terület egészére, illetve egy (déli, tengerparti?) részére használatos az Onglos elnevezés. Az Onglos név egy szláv 'sarok, szöglet, zug' jelentésű közfőnév (ld. orosz *ugol*) származéka. A térség jelölésére szolgált a török Budziak, Bujak név is, amelynek eredeti értelme szintén 'sarok, szöglet, zug, köz' volt. Feltűnő, hogy a Duna és a Dnyeszter, illetve a Dnyeper közti területen, valamint e folyók környékén gyakori volt a 'szög, zug, köz, sarok' jelentésű szavakból származó tájnevek használata. Ez visszavezethető lehet a térség vizekben, folyókban, vízközökben és folyóközökben való gazdagságára, de nem kizárt az sem, hogy az Etelköz, Onglos és Mezopotámia elnevezések között történeti kapcsolat van. Ezt azonban csak további kutatás derítheti ki. Mindehhez ld. PAULER GY.: *Levedia, Etelköz, Millenarium. Századok* (14) 1880. 14. 1. jegyz.; FEHÉR G.: *A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásai*. *Archaeologia Hungarica* (7) 1931. 24.; GY. MORAVCSIK: *Byzantinoturcica II*. Berlin 1958. 213.; BENKŐ 1985. 29.; A. RÓNA-TAS: *Where was Khwrat's Bulgaria?* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* (53) 2000/1–2. sz. 16., 16. 45. jegyz. – Megemlítem: van olyan vélemény, amely egymással szoros kapcsolatba hozza Nyugat-Mezopotámiát és Onglost azért, hogy a bizánci stratégiát teljes egészében Onglos (Al-Duna–Szeret–Prút, illetve Dnyeszter közti) területével azonosítja (BOZSILOV 1979. 195). Elveti ezt a lokalizálást TÁPKOVA–ZAIMOVA 1973. 98–99.

FERENC MAKK
Etelköz – Mesopotamia

Due to the lack of sources one of the most debated issues of the Hungarian prehistory is the localisation of the ancient homelands, among them that of Etelköz. Because of this special attention should be paid to every new piece of information, which can be associated with the geographic situation of the ancient homelands, including Etelköz. OIKONOMIDÉS Greek Byzantologist discovered and published an 11th century document titled 'Taktikon' in 1972. In this document a province called Western-Mesopotamia is mentioned, which he localised to the territory of the Lower-Danube. The Greek scholar on the one hand supposed a close, genetic relation between the name of the Byzantine province and the Hungarian toponym 'Etelköz', as, according to him, the meaning of the Hungarian name 'Etelköz' was 'Mesopotamia', on the other hand he localised the 'Etelköz' ancient homeland of the Hungarians between the Lower-Danube and the Dnieper rivers.

The author of the present study, however, does not take it for granted that there is a close, genetic relationship between the Hungarian 'Etelköz' and the Greek 'Mesopotamia' toponyms for linguistic reasons, and thinks that the existence of the province Western-Mesopotamia cannot help the geographic localisation of 'Etelköz'.